



Elnaz Serdar

Dr., Ankara/Türkiye

Doctor, Ankara/Turkiye



eposta: elnazsardar@gmail.com



<https://orcid.org/0009-0005-2721-8688>

Atıf/Citation: Serdar, Elnaz. 2025. 19. Yüzyıl Azerbaycan Mersiye Edebiyatında Toplumsal Bellek: Kenzü'l-Mesâib Örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/44, 1-13.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1256122>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	27.02.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	11.09.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.09.2025

19. YÜZYIL AZERBAYCAN MERSİYE EDEBİYATINDA TOPLUMSAL BELLEK: KENZÜ'L-MESÂİB ÖRNEĞİ

Öz

Bu makalede, Azerbaycan klasik edebiyatının önemli kollarından biri olan mersiye edebiyatı çerçevesinde, 19. yüzyılda kaleme alınan Kenzü'l-Mesâib adlı eser, toplumsal bellek ve kimlik inşası bağlamında incelenmektedir. Mirzâ Muhammed Tağı Taciri Derbendî (Kumrî) tarafından yazılan bu divan, yalnızca bir ağıt veya dini metin değil; aynı zamanda tarihsel ve politik anlamlar taşıyan bir direniş söylemi olarak değerlendirilmektedir. Kumrî'nin, İran-Rusya savaşları sürecinde ve özellikle İran'ın mağlubiyetinin ardından Rus işgali altına giren Dağıstan bölgesinde yaşamış olması, eserin tematik derinliğini doğrudan etkilemiştir. Şair, Kerbelâ hadisesine yaptığı göndermeler aracılığıyla savaşın ve işgalin halk üzerindeki travmatik etkilerini, dini ve epik anlatım stratejileriyle harmanlayarak güçlü bir toplumsal mesaj üretmiştir.

Bu çalışmada, Kenzü'l-Mesâib'in yalnızca mersiye türünün klasik bir örneği değil, aynı zamanda cihat edebiyatının bir temsilcisi olarak nasıl işlev gördüğü analiz edilmektedir. Eserin sunduğu kavramsal çerçeve, direniş, şehadet, özgürlük ve adalet gibi temalar etrafında şekillenmekte ve bu sayede geniş bir coğrafyada –başta Azerbaycan olmak üzere, Horasan, Halacistan ve diğer İran Türk topluluklarında– kolektif hafızanın güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Ayrıca bu değerli edebî eserde, sözlü kültürün yazılı edebiyata aktarımı ve bu inanç ile tarihsel olayın somut olmayan bir edebî miras olarak kayıt altına alınması söz konusudur. Zamana ve mekâna bağlı kalmaksızın, dönemin ötesine taşan bu eser, edebî ve kültürel hafızanın sürekliliğini sağlayan önemli bir kaynak niteliğindedir. Makale, divanın edebî, tarihsel ve sosyo-politik bağlamlarını bir arada değerlendirerek, eserin toplumsal kimlik ve bilinç oluşumuna nasıl hizmet ettiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kenzü'l-Mesâib, Kumrî, Azerbaycan, Türk Mersiye Edebiyatı, Toplumsal Bellek.





COLLECTIVE MEMORY IN 19TH-CENTURY AZERBAIJANI ELEGIAIC LITERATURE: THE CASE STUDY OF KENZÜ'L-MESÂİB

Abstract

This article examines the *Kenzü'l-Mesâib*, one of the most prominent 19th-century examples of Azerbaijani classical elegiac literature, in the context of collective memory and identity formation. Authored by Mirzâ Muhammad Taqî Tâjirî Derbendî (pen name: Kumrî), the work is not merely a religious lament but also a historical and political discourse of resistance. Kumrî's experience of living in the Russian-occupied Dagestan region during and after the Iran-Russia wars deeply influenced the thematic structure of the text. Through references to the Karbala tragedy, the poet transforms the collective trauma of war and occupation into a powerful narrative by interweaving religious and epic imagery.

This study analyzes how *Kenzü'l-Mesâib* functions not only as a classical elegy but also as a representative of *jihâd* literature, reflecting the sociopolitical climate of its time. Themes such as resistance, martyrdom, justice, and freedom are central to the work, which gained widespread recognition among Turkic communities across Azerbaijan, Khorasan, and Halajistan. Furthermore, the work reflects the transmission of oral culture into written literature, preserving both belief systems and historical events as intangible literary heritage. Transcending temporal and geographical boundaries, this literary masterpiece contributes significantly to the continuity of cultural memory. The article aims to explore how Kumrî's *divan* serves the reconstruction of collective memory and fosters awareness of religious and national identity within subjugated Muslim societies.

Keywords: *Kenzü'l-Mesâib*, Kumrî, Azerbaijan, Turkish Mersiye Literature, Collective Memory.

Giriş

19. yüzyılın başlarında İran ve Kafkasya coğrafyası, büyük bir siyasî ve askerî sarsıntı yaşamıştır. İran ile Çarlık Rusyası arasında uzun yıllar süren savaşlar, yalnızca siyasî sınırları değil, halkların kolektif hafızasını da derinden etkilemiştir. Bu savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları, İran'ın geniş toprak kayıplarına uğramasıyla sonuçlanmış, bu durum bölge halkı üzerinde ciddi bir travmatik etki yaratmıştır. Söz konusu tarihsel kırılma, özellikle Azerbaycan Türkleri arasında edebiyatın politik ve ideolojik bir araç olarak kullanılmasına neden olmuştur. Bu süreçte doğan "Cihat Edebiyatı", hem bir direniş söylemi hem de bir kolektif bilinç inşası aracı olarak öne çıkar.

Cihat edebiyatı, sadece dinî çağrışımlarla sınırlı kalmayan, aynı zamanda tarihsel olayları epik bir dille yorumlayarak toplumu seferber etmeye çalışan edebî bir türdür. Bu bağlamda, savaşlara katılımı teşvik eden, halkın manevî duygularını harekete geçiren ve kaybedilen toprakların acısını kolektif bir anlatıya dönüştüren eserler, toplumsal belleğin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Cihadiyyeler, kimi zaman yerel direniş liderlerini öne





19. Yüzyıl Azerbaycan Mersiye Edebiyatında Toplumsal Bellek: Kenzü'l-Mesâib Örneği

çıkartırken kimi zaman da merkezî otorite ile yerel halk arasındaki çatışmaları konu edinmiştir. Böylece tarihî gerçeklik, edebî form aracılığıyla hem duygusal hem de ideolojik bir söyleme dönüşmüştür.

Bu makalede incelenen Kenzü'l-Mesâib adlı eser, 19. yüzyıl Türk mersiye edebiyatının öne çıkan örneklerinden biridir. Şair Mirzâ Muhammed Taği Taciri Derbendî (Kumrî) tarafından kaleme alınan bu divan, yalnızca klasik bir mersiye örneği olarak değil, aynı zamanda dönemin politik ve toplumsal yapısına ışık tutan bir tarihî belge olarak da değerlendirilebilir. Kumrî, eserinde Kerbelâ Vakası'nı ve İmam Hüseyin'in direnişini merkeze alarak, geçmişte yaşanan dinî bir trajediyi çağdaş bir direniş metaforuna dönüştürür. Bu yönüyle Kenzü'l-Mesâib, hem geleneksel mersiye geleneğinin bir uzantısı hem de savaş koşullarında şekillenen kolektif hafızanın edebî bir yansımasıdır.

Bu çalışmanın amacı, Kumrî'nin divanında yansımasını bulan tarihsel olaylar ile Azerbaycan Türklerinin toplumsal belleği arasında anlamlı bir bağ kurmak ve bu bağlamda mersiye edebiyatının bir toplumun hafızasında nasıl bir rol oynadığını ortaya koymaktır. Özellikle Kerbelâ olayının alegorik biçimde kullanılması, İran-Rusya savaşlarının toplumsal bellekte nasıl işlendiğini anlamak açısından önem arz etmektedir. Şairin seçtiği dil, üslup, tematik yönelim ve tarihsel referanslar; sadece edebî yeterliliğini değil, aynı zamanda halkın duygusal dünyasına hitap etme gücünü de göstermektedir.

Toplumsal Bellek

Toplumsal bellek, modern toplumsal teoride temel kavramlardan biridir ve bu alanın öncülerinden olan Fransız sosyolog Maurice Halbwachs tarafından sistematik bir teoriye dönüştürülmüştür. Halbwachs, bireyin hem kişisel hem de toplumsal bir hafızaya sahip olduğunu belirtir. Bireysel hafıza, kişinin doğrudan yaşadığı anıları içerirken; kolektif hafıza, bireyin doğrudan tanık olmadığı ancak ait olduğu grubun deneyimlediği geçmişin, yazılı metinler, sözlü anlatılar ve ritüeller gibi araçlarla aktarılmasıyla oluşur. Bu yönüyle kolektif hafıza, toplumsal kimliğin ve ortak bilincin inşasında belirleyici bir rol oynar. Halbwachs'a göre kolektif hafıza, bir grubun üyelerinin ortak geçmişe dair paylaştıkları bir imaj etrafında şekillenir ve bu ortak imaj, grubun kendi kimliğini inşa etmesine ve kendini diğer gruplardan ayırmasına imkân tanır. Halbwachs (1980: 86), bu düşüncesini şu çarpıcı ifadeyle özetlemektedir:

"Kolektif hafıza, grubun içeriden bakılmasıdır... Kolektif hafıza gruba zamanla ortaya çıkan bir otoportre sağlar; çünkü kolektif hafıza geçmişin bir görüntüsüdür ve grubun kendisini bu görüntülerin bütünlüğü aracılığıyla tanımasını sağlar."

Toplumsal grupları ortak bir bilinçte buluşturan temel unsur, paylaşılan geçmişe dayalı kolektif hafızadır. Halbwachs'ın bu konudaki teorisinde önemli bir yer tutan "sosyal çerçeve" (cadres sociaux) kavramı, bireyin belleğini şekillendiren toplumsal bağlamları ifade





eder. Birey, aynı anda birden çok sosyal çerçevenin (örneğin aile, dini cemaat, sınıf) parçası olabilir ve her biri farklı kolektif hafıza biçimlerine katkı sunar.

Bu çalışmada, Kumrî Derbendî'nin *Kenzü'l-Mesâib* adlı divanı, mersiye edebiyatı bağlamında kolektif hafızanın ve sosyal çerçevenin oluşumu açısından incelenmektedir. Eserde, Azerbaycan halkının dini inançları ve tarihsel bilinci, Kerbelâ anlatısı üzerinden yeniden kurgulanmakta; bu da hem geçmişin bugüne taşınmasına hem de yeni bir sosyal kimliğin inşasına katkı sunmaktadır. Bu yönüyle eser, sadece edebi bir ağıt değil, aynı zamanda kolektif belleğin yeniden üretildiği bir kültürel hafıza alanı olarak değerlendirilmektedir.

Mersiye Edebiyatı'nın Tanımı ve Özellikleri

Şiir, duygusal etkisi ve kalıcılığı sayesinde yaşanan olayları unutturmayan, onlara simgesel bir ölümsüzlük kazandıran güçlü bir ifadedir. Tarih boyunca sadece bireysel değil, toplumsal hafızayı taşıyan bir araç olmuştur. İslam kültüründe ise şiir, inanç, adalet ve sadakatin dile getirildiği, toplumsal mesajların yayılmasında etkili bir mecra olarak öne çıkar.

Mersiye yapmak vefat eden kişinin karşısında duyulan saygının bir temsidir. Mersiye edebiyatında İslam'dan önce ağıtlama ve övme konusuna ek olarak intikam da bu döneme özgü olan konudur ve İslam'dan sonra ortaya çıkan konular; katlanma, ağlama, üzüntü ve methiyedir (Toprak 1990: 31).

Mersiye, Arapça resâ kökünden gelen bir kelime olup ölenin iyiliklerini sayıp dökmek demektir. Terim olarak ise mersiye, vefat eden birinin ardından yaşanan kederi anlatmak, o şahsın olumlu yönlerini anlatmak ve ölene karşı şairin ilgisini ifade etmek üzere yazılan lirik şiirlere verilen addır. Mersiyelerde din uluların, özellikle de Hz. Hüseyin ve Kerbela şehitlerinin anılması, ölenin övülmesi, kadere rıza gösterilmesi, dünyanın geçiciliğinin vurgulanması, cenaze sahiplerinin sabır ve metanete davet edilmesi gibi konular ele alınır (İsen 1994: 2-3).

XIX. yüzyılda Azerbaycan edebiyatında mersiye türüne olan ilgi belirgin şekilde artmış ve bu dönemde yalnızca bu türde şiirler kaleme alan şairler yetişmiş; örneğin Râcî, Dehîl, Kumrî, Serrâf, Pürgem, Şuâî ve Süpehrî, tüm edebî üretimlerini mersiye şiirleri üzerine temellendirmiştir (Köseoğlu, 1993, C. 3: 384). Öte yandan edebî yönelimleri dünyevi temalarla şekillenen Abbaskulu Ağa Kudsî, Kâsımbey Zâkir, Hurşid Bânû Nâtevan, Mirze İsmail Gâsir ve Mirza Ali Ekber Sâbir gibi şairler de, dini ve tarihsel önem taşıyan Kerbela mersiyeleri kaleme almışlardır (Köseoğlu, 1993: 185).

Halk edebiyatındaki "ağıt" türünün klasik edebiyattaki karşılığı olan mersiye, yalnızca biçimsel kalıpları değil, aynı zamanda içerik yönüyle de belirli tematik yapılar barındırır. Bu yapı çerçevesinde mersiyeler genellikle şu ana bölümlerden oluşur: dünyanın geçiciliği





19. Yüzyıl Azerbaycan Mersiye Edebiyatında Toplumsal Bellek: Kenzü'l-Mesâib Örneği

(fanilik), zalimlik ve zulme karşı sitem, kadere karşı serzeniş, matem duygusu, ölenin yüceltilmesi (övgü), olayın anlatımı ve dua. Bu tematik bütünlük, mersiyei sadece bireysel yasın değil, kolektif hafızanın da bir aracı hâline getirmektedir.

Bu bağlamda, Kerbela vakası, İslam dünyasında zamanla zulme karşı direnişin ve özgürlük mücadelesinin evrensel bir sembolü haline gelmiştir. İmam Hüseyin'in şu sözü, tarih boyunca yalnızca dinî bağlamda değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal adalet arayışlarında da bir referans noktası olarak hatırlanmıştır: "Dininiz yoksa bari özgür olun."

Araştırmamıza konu olan Kumrî Derbendî, divanında bu tarihsel ve dini motifi kullanarak Kerbela hadisesini zulme karşı bir direniş simgesi olarak yeniden kurgulamaktadır. Şair, bu anlatım stratejisi aracılığıyla Azerbaycan halkının Rus işgaline ve baskılarına karşı kolektif bir bilinçle hareket etmesini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Böylece mersiye, hem dini bir söylem hem de toplumsal bir çağrı işlevi görmektedir.

Maktel-i Hüseyin

Mersiye edebiyatı iki ana grupta incelenebilir: dini içerikli olmayan mersiyeler (örneğin saray halkı, aile fertleri, felsefi veya toplumsal temalar üzerine yazılanlar) ve dini içerikli mersiyeler (Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt üzerine yazılanlar; maktel, nevhe ve taziye gibi alt türler). Bu çalışmada, Kerbela'yı ayrıntılı anlatan ve ahlaki öğütler içeren eser, maktel türü olarak incelenmiştir.

Özellikle Safevîler döneminden sonra yaygınlık kazanan ve önemli taziye kaynakları arasında yer alan makte'l şiirleri, dini mersiye türünün özgün bir biçimini oluşturur (Mirsadeki, 2010: 290). Diğer mersiyelerden ayrılan yönüyle Maktel veya Aşura mersiyesi, odak noktasına Kerbela olayını ve İmam Hüseyin'in şehadetini yerleştirir. Bu şiirlerde sadece bireysel yas ve dini liderlerin yaşadığı acılar değil, aynı zamanda tarihsel olaylara doğrudan atıflar yer almaktadır (Azer, 2015: 28). Böylece şair, tarihsel gerçekliğe yaklaşarak Kerbela'yı bir epik anlatıya dönüştürür.

Maktel türünde kaleme alınan şiirlerde, şairin yaşananları bizzat gözlemlemişçesine duygu yüklü bir anlatım kurduğu görülür. Savaş sahnelerinin tasvirinde ve anlatının görselleştirilmesinde edebî sanatlar ve mecazlar önemli bir işlev üstlenir. Şair, eserinin hem dini derinliği hem de gerçeklik duygusu ile uyumlu bir anlatı oluşturmak üzere adeta bir dramaturg gibi hareket eder (Azer, 2015: 26). Maktel anlatılarının ayırt edici yönlerinden biri de diyaloglara sıkça yer verilmesidir. Bu diyaloglar, bazen anlatının yalnızca bir bölümü, bazen de tamamı boyunca metne yayılır. Böylece şiirin dramatik yapısı güçlenerek, okuyucuya ya da dinleyiciye daha yoğun bir duygusal deneyim sunar (Elmasi, 2002: 79).





Manzum maktelin en yaygın biçimi mesnevidir; çünkü şaire Kербela'yı ayrıntılı ve özgürce tasvir etme imkanı sunar. Zaman zaman terkeb-i bent gibi farklı nazım biçimleri de kullanılır. Maktel türü, olay anlatımı, detaylı betimlemeler, Aşura teması, sade dil ve mesnevi formu ile karakterizedir.

Azerbaycan'da mersiye edebiyatı, İslam öncesi bayatı geleneğinden doğarak İslam'la birlikte dini ve tasavvufi temalarla gelişmiştir. Şah İsmail Safevî döneminde olgunlaşan mersiye, XVI. yüzyılda Fuzûlî'nin *Hadikatü's-Süeda* eseriyle klasikleşmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Kербela anlatıları etrafında zenginleşen mersiye, yazılı ve sözlü kültürde önemli yer edinmiştir. Bu eserler halk arasında "Matemnâme" veya "Kербelanâme" olarak adlandırılmış, İmam Hüseyin'in merkezde olduğu yeni bir tür oluşmuştur. Bu bağlamda, Kenzü'l-Mesâib Divanı da dini, tarihî ve toplumsal belleğin şekillenmesinde önemli bir edebî ve kültürel kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Muhammed Tağı Tacir-i Derbendi (Kumrî)

Şairin adı pek çok kaynakta Muhammed Tağı olarak geçmekle birlikte, bazı kaynaklarda Muhammed Nakî şeklinde de kaydedilmiştir. Ancak, Kumrî'nin hayatına dair bilgiler sınırlı ve dağınıktır. 1819 yılında Derbent¹'te doğan Mirza Muhammed Tağı, daha sonra "Kumrî" mahlasını benimseyerek mersiye edebiyatı sahasında tanınan bir şair hâline gelmiştir. Babası İbrahim Bey, Derbent'in tanınmış ve varlıklı tüccarlarından biridir; Kumrî de bir dönem bu mesleği sürdürmüştür.

Kenzü'l-Mesâib adlı eserinin giriş kısmında şair, otuz yaşına kadar dinî yaşantıdan uzak, eğlenceli bir hayat sürdüğünü itiraf eder. Ancak bu dönemin ardından duyduğu pişmanlık sonucu Hak yoluna yönelmiş, kalan hayatını ibadet ve manevî hizmetlere adanmıştır. Derbent'te düzenlenen Şebih merasimlerinin başlıca tertipleycisi olarak tanınan Kumrî, bu etkinlikler için büyük harcamalarda bulunmuş ve edebî üretimini de bu doğrultuda dönüştürmüştür. Bu süreçten sonra, yalnızca Kербela faciasını konu alan mersiye ve nevheler kaleme almıştır.

Kumrî, aynı zamanda hem bir hayırsever hem de milliyetçi kimliğiyle de halk arasında saygı görmüştür. Yaşadığı toplumun ihtiyaçlarına karşı duyarlı bir birey olarak Derbent

¹ Derbent Şehri: Kumrî'nin doğup yetiştiği bölge siyasi ve coğrafi açısından jeopolitik öneme sahiptir. Kafkasya etnisite ve dil çeşitliliği açısından dünyanın en karışık bölgelerinden biridir ve Kafkasya özelinde Dağıstan bu konuda en başta gelen bölgedir.

Derbent Dağıstan'ın önemli şehirlerinden biridir. Türklerin "Demirkapı", Arapların "Babül Ebvab", Farsların "Derbent" dedikleri şehir; kapalı kapı, geçit, sınır karakolu olarak kullanılmıştır. Şehir, Hazar Denizi ile geçit vermez Kafkas Dağları arasında uzanan iki kilometrelik surlarla örülmüştür. Bugün, Doğu Avrupa'nın Kuzey Kafkasya kısmında, Hazar Denizi kıyısında bulunan Rusya'ya bağlı, özerk bir cumhuriyettir (Erel,1961:8-10).





19. Yüzyıl Azerbaycan Mersiye Edebiyatında Toplumsal Bellek: Kenzü'l-Mesâib Örneği

halkına çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Ancak yaşamının son yılları, ailesinin maruz kaldığı siyasi baskılar nedeniyle hüznü geçmiştir. İki oğlunun, dönemin Rus idaresi tarafından tutuklanarak Sibirya'ya sürgün edilmesi, Kumrî'nin derin acılar yaşamasına sebep olmuştur. Oğullarını kurtarmak adına Tiflis ve Petersburg gibi merkezlere defalarca seyahat etmiş, dönemin ileri gelen şahsiyetlerinden yardım talep etmişse de bu girişimlerinden sonuç alamamıştır.

Kumrî'nin en önemli eserlerinden biri olan Kenzü'l-Mesâib, iki bölümden oluşmaktadır: İlk bölüm, nevhe ve mersiyelerden, ikinci bölüm ise alegorik bir mesnevi olan "Kenzü'l-Mesâib"ten oluşur. Eser, 1882 yılında Tebriz'de yayımlanmış ve yayımlandığı dönemde büyük ilgiyle karşılanmıştır. Şebih merasimlerinde en çok başvuru alan metinlerden biri hâline gelen bu eser, halk arasında da oldukça rağbet görmüştür.

Mirza Muhammed Tağı Kumrî, 1891 yılında Derbent'te vefat etmiş ve orada defnedilmiştir (Köçerli, 1981: 328). Kumrî'nin hatırasına duyulan saygının bir göstergesi olarak, 2005 yılında Derbent'te düzenlenen "İran-Dağıstan İlişkileri" konulu bir uluslararası konferans kapsamında, iki ülkenin iş birliğiyle şairin mezarı onarılarak yeniden ziyarete açılmıştır (Mehr News Agency, 2005).

Kumrî'nin çocukluk ve gençliğini Namazova (2019: 3) Azerbaycan ansiklopedya'sında şöyle anlatmıştır:

Mirzâ Muhammed Nakî, küçük yaşlardan itibaren okula giderek eğitim almış, zekiliği ve çalışkanlığı sayesinde çok az zamanda Türkçe, Farsça ve hatta Arapça eğitimlerini tamamlamıştır. Kendi zamanının insanları içerisinde ilim sahibi bir insan olarak yetişmiştir.

Mirzâ Muhammed Tağı, fazilet ve erdeminden dolayı bulunduğu şehrin seçilmiş ve saygı değer şahsiyetlerinden biri olmuştur. Şairliğinin dışında asıl mesleği tüccarlıktır. Tüccarlıkta da zeki ve becerikli bir insan olan Mirzâ Muhammed Nakî, çevresi ve akrabaları arasında değerli ve başarılı bir insan olarak görülmüştür.

Kaynakların verdiği bilgiye göre gerçek bir dindar ve Ehl-i Beyit peygamberine bir köle olduğudur. Hz. Hüseyin'e ve Ehl-i Beyt'e gönülden bağlıdır. Bütün parasını ve malını da bu konuları dile getirmek için ortaya döktüğü yine kaynakların verdiği bilgiler arasındadır (Namazova 2019: 8).

Kenzü'l-Mesâib

Kenzü'l-Mesâib adlı eser, 19. yüzyılda Mirzâ Muhammed Tağı (Kumrî) tarafından kaleme alınmış ve oldukça hacimli bir divandır. "Musibetler Hazinesi" anlamına gelen bu eser, Maktel-i Hüseyin tarzında yazılmış olup, mersiye türünün didaktik ve lirik özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Kumrî, Azerî Türkçesiyle kaleme aldığı bu eserinde yalnızca





Kerbela hadisesi gibi trajik bir olayı anlatmakla kalmaz, aynı zamanda İslâm tarihine dair önemli kesitler de sunar. Ehl-i Beyt'in maruz kaldığı zulümleri, bu zulümlere karşı gösterilen direnişi ve bağlılığı güçlü bir anlatımla gözler önüne serer.

Şair, bu divanda özellikle taziye meclislerinde² icra edilmek üzere, İmam Hüseyin ve yetmiş iki yareninin Kerbela Çölü'nde verdiği mücadeleyi ve şehadet sahnelerini sanatsal bir üslupla tasvir eder. Bu yönüyle eser, mersiye edebiyatında "Maktel" veya "Maktel-i Hüseyin" kategorisinde değerlendirilmektedir. Eserin lirik yapısı ve sahneleme kabiliyeti, onu Muharrem aylarında düzenlenen Şebih oyunlarının en önemli kaynaklarından biri hâline getirmiştir.

Kumrî'nin divanının dikkat çeken özelliklerinden biri, coğrafi, sosyal ve kültürel yaygınlığının oldukça geniş bir alana yayılmasıdır. Eser, Dağıstan'ın Derbent şehrinde kaleme alınmış ve burada düzenlenen Muharrem merasimlerinde ve Şebih oyunlarında okunarak icra edilmiştir. Günümüzde de etkinliğini sürdüren bu eser, yalnızca Kafkasya ile sınırlı kalmamış; İran, Irak, Suriye, Rumeli ve Anadolu Alevîleri başta olmak üzere, pek çok Müslüman-Türk toplumu arasında yaygın şekilde okunmuş ve sahnelenmiştir. Nitekim çeşitli kaynaklarda bu divan, Dîvân-ı Kumrî, Güلزâr veya Güلزâr-ı Hüseyinî adlarıyla da anılmaktadır (Şişman, 2019: 116).

Eserin İran'da da tanınması ve Muharrem ayında düzenlenen Taziye törenlerinde kullanılması, yalnızca Azerbaycan'la sınırlı kalmamış; Horasan ve Halacistan³ gibi İran Türklerinin yaşadığı bölgelerde de yaygınlık kazanmıştır. Kenzü'l-Mesâib, hem halkın gündelik yaşamında, özellikle de eğitim-öğretim bağlamında; hem de Muharrem ayındaki yas törenlerinde işlevsel bir kaynak olmuştur.

Divanın Kafkasya ve İran halkları arasında bu denli kabul görmesinin iki temel nedeni öne çıkmaktadır: İlki, bölge halklarının kolektif hafızasını besleyen tarihsel ve kültürel anlatılar içermesi; ikincisi ise Kumrî'nin seçtiği şiirsel anlatım tarzı ve mersiye formudur. 19. yüzyılda İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları sonrasında, Güney Kafkasya toprakları Rusya egemenliğine geçmiş; bu süreçte Dağıstan da fizikî ve siyasî olarak İran'dan ayrılrsa da kültürel ve ekonomik ilişkilerini sürdürmüştür.

Özellikle Safevîler döneminde gelişen ve divan edebiyatının önemli bir dalı hâline gelen mersiye edebiyatı, Kaçarlar döneminde de yaygınlığını korumuş ve hem şairler hem de

² Taziye metinlerinde meclis, perde gibidir ve her bir mecliste ya yeni konu açılır veya önceki konu başka bir açı/yönden devam etmektedir.

³ Halacistan: Günümüzde Halaçların yaşadığı ve Halaç Türkçesinin konuşulduğu bölge olarak tanınan Halacistan, İran'ın ortasında yerleşen Merkezî Eyaletinde, Aştiyân, Ferâhân ve Tefrîş şehirlerinde 29 köy ve Kum Eyaletinin güneybatısındaki 31 köyü içermektedir (Başar 2017: 60).





19. Yüzyıl Azerbaycan Mersiye Edebiyatında Toplumsal Bellek: Kenzü'l-Mesâib Örneği

halk tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Mersiye ve Aşura edebiyatı, her tarihsel dönemde farklı içerik ve vurgularla şekillenmiş, bazen daha belirgin siyasal-sosyal mesajlar taşımıştır. İran ile Rusya arasında imzalanan antlaşmalarla Kafkasya halkının İran'dan kopması, toplumsal bellekte derin bir yara bırakmış ve bu kolektif travma, Kumrî'nin eserine de yansımıştır.

Söz konusu dönemde Azerbaycan, İran-Rusya savaşlarının cephe hattında yer almakta; halkın direniş ve mücadele ruhunu canlı tutmak adına edebî ve dinî kaynaklara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu çerçevede, dini inançlarla harmanlanmış tutkulu bir edebiyat anlayışı ortaya çıkmış ve "cihat edebiyatı" kavramı gündeme gelmiştir. Toplumun yalnızca silahlı direnişle değil, edebiyat yoluyla da bu istilaya karşı koymaya çalıştığı gözlemlenmiştir.

Bu süreçte, Kaçar veliahtı Abbas Mirza'nın Tebriz temsilcisi olan Kâimmakâm Ferâhânî⁴, savaşın doğasını dönemin fakihleri üzerinden cihat kavramıyla ilişkilendirerek, edebiyata fetva anlamı yükleyen bir dil kazandırmıştır. Bu bağlamda din adamlarının rolü, yalnızca manevi destek sunmak değil; halkın zihinsel direncini artırmak ve savaşa katılımı teşvik etmek olmuştur. Sonuç olarak, 19. yüzyıl İran kültürü, özellikle İslami motiflerle örülmüş bir cihat edebiyatı üretmiştir. Bu süreçte pek çok yazar ve şair, Azerbaycan halkının savunma ruhunu pekiştirmek amacıyla Kerbela hadisesini merkeze alan anlatılarla kolektif belleği diri tutmaya çalışmıştır (Behbudi, 2017: 63).

Kenzü'l-Mesâib Divanında Kolektif Hafızayı Yansıtan Kavramlar

9

Kolektif hafıza, toplumsal kimliğin oluşumunda ve sürdürülmesinde önemli rol oynar. Toplamlar, gelenek ve ritüeller aracılığıyla geçmiş deneyimleri koruyup dönüştürerek kültürel kimliklerini ve topluluk bilincini canlı tutar. Kültürel hafıza, geçmişi bugünü anlamlandırmak için kullanır ve kimlik inşasına katkı sağlar.

Kenzü'l-Mesâib Divanı, özellikle Kerbela anlatısı üzerinden şekillenen kolektif hafızanın önemli bir taşıyıcısıdır. Eserdeki kavramlar dönemin sosyo-politik ve dini duyarlılıklarını yansıtır; özellikle "Şefaât" kavramı, hem bireysel hem toplumsal anlamda öne çıkar.

Şefaât, İslami gelenekte günahkârların Allah'ın affına, dinî otoriteler veya masum kimseler aracılığıyla ulaşma umududur. Şia'da bu, Ehl-i Bey'tin Kıyamet Günü'nde aracılığı anlamına gelir. Kumrî, Kenzü'l-Mesâib'de İmam Hüseyin ve Ehl-i Bey'e şefaât beklentisini sıkça vurgular. Şefaât inancı Yahudilik ve Hristiyanlıkta da bulunur.

Tevessül ise Allah'ın affı için masum bir kişiyi aracı kılmaktır; şefaâtle yakından ilişkilidir. Bu kavramlar, tarihsel krizlerde toplumsal direnç aracıdır. İran-Rusya savaşları

⁴ (1779 – 1835) siyasetçi, yazar.





sırasında yazılan cihat edebiyatı eserlerinde sıkça yer alır. Kumrî'nin divanı, Rus sömürgeciliğine karşı Kafkas ve Azerbaycan Müslümanlarını direnişe çağıran ideolojik ve kültürel bir metindir.

Kerbela olayı adalet, özgürlük ve zulme direnişin simgesi olmuş, eserde İmam Hüseyin'in "*Dininiz yoksa bari özgür olun*" sözü özgürlük temasını öne çıkarır. Böylece Kenzü'l-Mesâib, sadece dini değil, tarihsel bir dönemin kolektif hafızasını yansıtan önemli bir eser haline gelir.

Geturmuşem men-i meşkin bu dumana penah ** Yakın günahımı mahşerde affeder Allah
Tavakum budur ey sahibin-i akıl ve şuur ** Hüseyin hatırına bendeni tutun mezür
(Kumrî 2001: 165).

Mahşer gününde Şiaların sen penahisen ** Külli ihtiyar-i mecmeyi Dâru-l Beka Ali
Her kim celal-ı damenize çenk vurmasa ** Ruz-ı cezada derdine olmaz deva Ali
(Kumrî 2001: 39)

Şefaât kavramı, İslam düşüncesinde günahkâr bireyin affedilme umudunu temsil eder; ancak bu kavramın amacı, bireyleri günah işlemeye teşvik etmek değil, ahlaki ve manevi arınma sürecine katkıda bulunmaktır. Şefaât, bireyin taşıdığı suçluluk duygusunu hafifletme ve evliyalarla iletişim kurma ve bağışlanma umudunu canlı tutma işleviyle didaktik ve eğitici bir boyut kazanır (Ruhani Zade, 1385: 165). Kumrî'nin *Kenzü'l-Mesâib* adlı eserinde bu anlayış, Ehl-i Beyt'e duyulan bağlılık ve onlardan umulan şefaât temasıyla işlenmektedir. Bu yönüyle eser, bireysel pişmanlıkların kolektif bir dini inanç sistemine bağlandığı bir anlatı alanı sunar.

Cihat edebiyatında öne çıkan bir diğer kavramsal çerçeve ise **Hakkaniyet** ve **Ölümsüzlük** düşüncesidir. Tarih boyunca bireyin temel arzularından biri olan kalıcılık ve ebedilik, özellikle İslam düşüncesinde şehadet kavramı üzerinden anlam kazanır. Müslüman inancına göre, Allah yolunda cihat eden ve bu uğurda şehit olan birey, hem ilahi rızaya ulaşır hem de toplumsal hafızada ölümsüz bir yere sahip olur.

Bu anlayış, Kur'an-ı Kerim'in Âl-i İmrân Suresi 169. ayeti ile temellendirilmiştir. İlgili ayette, Allah yolunda öldürülenlerin ölü kabul edilmeyeceği; bilakis, onların Rableri katında diri oldukları ve rızıklandırıldıkları bildirilmiştir. Bu ifade, şehitliğin sadece bedensel bir yok oluş değil, ruhsal bir diriliş anlamı taşıdığını ortaya koyar. Şehitler, İslam inancında fiziksel olarak ölmüş olsalar da, manevi olarak yaşamaya devam ederler. İmam Hüseyin ve diğer masum imamların şehitlikleri, bu ölümsüzlük anlayışının somut tezahürleridir.

Toplumsal ve kolektif bakış açısından değerlendirildiğinde, şehitlerin motivasyonu geçici ve dünyevi çıkarlarla değil; Allah'ın rızasına erişmek ve İslam toplumunun ideallerini gerçekleştirmek arzusu ile açıklanır. Şehitlik, bu anlamda doğru yolda olduğuna dair bir





19. Yüzyıl Azerbaycan Mersiye Edebiyatında Toplumsal Bellek: Kenzü'l-Mesâib Örneği

bilinç ve inançla birleşir. Bu bilinç, bireyi yalnızca fedakârlığa değil, aynı zamanda sonsuzluğa ulaşma arzusuna da yönlendirir.

Kolektif hafıza, bir milletin tarihsel bilinç katmanlarını, ortak hatıralarını ve yaşanmış deneyimlerinden çıkardığı dersleri barındırır. Zaferlerin gururu, yenilgilerin öğreticiliği, bu hafızada sembolik biçimde yer edinir. Bu bağlamda kolektif hafıza, yalnızca geçmiş hatırlamak değil; bir milletin bugününü kurmak ve geleceğine yön vermek işlevi görür. Müslüman toplumlar açısından cihat ve şehadet kavramları, bu kolektif hafızanın en güçlü ve duygusal yansımaları arasında yer almaktadır.

Bu nedenle Kerbela hadisesi, sadece tarihsel bir olay değil, aynı zamanda kolektif hafızayı besleyen bir sembol hâline gelmiştir. Mersiye şairleri, bu olayın dramatik ve trajik boyutlarını özellikle susuzluk, çocukların feryatları ve şehadet anları üzerinden yeniden inşa ederek okuyucuya ve dinleyiciye aktarmaya çalışmışlardır. Bu sahneler, özellikle Muharrem ayında düzenlenen yas törenlerinde ve icra edilen Şebih (Taziye) merasimlerinde, toplu bir hafıza aktarımının aracı olarak işlev görmektedir.

Kumrî'nin *Kenzü'l-Mesâib* divanı da bu bağlamda, **şehitliğin** yalnızca bireysel bir unvan değil, kolektif bir kimliğe dönüşümünü vurgulamaktadır. Eserde, şehitlik bir halkın geçmişle bağ kurma, zulme karşı direnişi hatırlama ve mücadele bilincini diri tutma aracı olarak karşımıza çıkar. Kafkasya ve Azerbaycan halklarının kolektif hafızasında, Kerbela hadisesi yalnızca bir tarihsel kırılma noktası değil, aynı zamanda direnişin ve adalet arayışının sürekliliğini sağlayan bir motivasyon kaynağı olmuştur.

Bu halklar için şehit, artık yalnızca bireysel bir figür değil; geçmişin sınırlarını aşarak günümüz toplumunda yaşamaya devam eden ortak bir hafızadır. Şehitlik, despotik yönetimlerin toplumu manipüle etmeye çalıştığı alanlara karşı bir direniş alanı olarak görülmekte; halkın dini öğretisi çerçevesinde şehitler, yalnızca manevi dünyada değil, gündelik yaşamın ve kolektif belleğin canlı bir parçası olarak varlıklarını sürdürmektedir.

Sonuç

Kolektif hafıza, her toplumun geçmişle kurduğu bağın canlı tutulması açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu hafıza, yalnızca bireylerin tarihsel bilinçlerini değil, aynı zamanda toplumsal kimlik ve dayanışma duygularını da şekillendirir. Ortak geçmişle yapılan atıflar, toplumsal bilincin oluşumu ve siyasal sistemlerin yeniden inşasında belirleyici rol oynamaktadır. Anıtlar, ritüeller, efsaneler ve yazılı anlatılar gibi unsurlar, bu hafızanın taşıyıcılarıdır. Kolektif hafızanın içinde şekillenen toplumsal çerçeveler, bireylerin kendilerini belirli bir tarihsel ve kültürel bağlam içerisinde konumlandırmalarına olanak sağlar.





Bu teorik çerçeve temelinde değerlendirildiğinde, Kербela olayı, özellikle Azerbaycan ve Kafkasya toplumlarının kolektif hafızasında derin bir iz bırakmıştır. Bu tarihsel ve dini olay, söz konusu toplumlarda adalet, özgürlük ve direniş kavramlarının taşıyıcısı hâline gelmiş, toplumsal bilinç üzerinde uzun süreli etkiler yaratmıştır. Özellikle 19. yüzyılda, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla Rusya'nın Kafkasya üzerindeki egemenliğinin pekişmesi, bölge halkını siyasi, sosyal ve kültürel baskılar altında bırakmıştır. Bu bağlamda Kumrî, dönemin şartlarını iyi okuyarak Kenzü'l-Mesâib adlı eserini bir "uyanış" çağrısı olarak kaleme almıştır.

Kumrî, Mersiye türünü ve Maktel anlatı formunu tercih ederek, yalnızca dini bir anlatı sunmakla kalmaz; aynı zamanda, halkın kolektif hafızasına seslenerek kimlik bilincini uyandırmayı hedefler. Şairin amacı, Kербela üzerinden yeniden üretilen direniş kültürü aracılığıyla Kafkasya ve Azerbaycan'daki Müslüman Türk halkı arasında, sömürgeciliğe karşı bir birlik ve farkındalık oluşturmaktır. Kербela anlatısı bu noktada, sadece dini bir hatıra değil, aynı zamanda toplumsal bir direnç ve kimlik arayışının metaforu hâline gelir.

Kenzü'l-Mesâib, yalnızca bir edebi eser değil; aynı zamanda 20 yıllık savaşların ardından halkının içinde bulunduğu çaresizliğe karşı bir tepki, bir hatırlatma ve bir kimlik manifestosudur. Kumrî, bu eseriyle halkına hem bir tarih bilinci kazandırmakta hem de onları kendi dilleri ve dini değerleri aracılığıyla ortak bir kimliğe çağırmaktadır. Bu yönüyle eser, Cihat Edebiyatı geleneği içinde şekillenmiş, kolektif hafıza ile dini ve milli kimlik inşasını bir araya getiren güçlü bir metin olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklar

- Azer, Amir İsmail. 2015. *Şokuh-i Eşk [Aşkın Görkemi]*. Tahran: Sohen.
- Başar, Umut. 2017. "Ali Asgar Cemrâsi ile Halaç Türkleri ve Halaç Türkçesi Üzerine Bir Röportaj". *Türk Yurdu* 106 (354): 60-62.
- Behbudi, Hedayat. 2017. *Edebiyat Der Cenghaye İran ve Rus [Edebiyat İran ve Rus Savaşlarında]*. Tahran: Sue-ye Mehr.
- Elmasi, Mehdi. 2002. "Az Feday-i Mazandaran-i ve Terkib-bende u" [Feday-i Mazandarani ve onun Terkib-bendi]. *Edebiyat ve Dini Sanat Üzerinde Makale toplusu*. Huseyin Haddad; Nahid Salmani. Tahran: Neyestan, 69-87.
- Erel, Şerafettin. 1961. *Dağıstan ve Dağıstanlılar*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Halbwachs, Maurice. 1992. *The Collective Memory*. New York: Harper and Row
- Halbwachs, Maurice. 1980. *The collective memory*. Çev. Francis J. Ditter ve Vida Yazdi Ditter. New York: Harper and Row.
- İsen, Mustafa. 1994. *Acıyı Bal Eylemek: Türk Edebiyatında Mersiye*. Ankara: Akçağ.
- Köçerli, Firidun Bey. 2005. *Azerbaycan Edebiyatı*. C.2. Baki: Avrasya Press.
- Köseoğlu, Nevzat. 1993. *Türkiye Dışındaki Türk edebiyatları Antolojisi*. C.3. Ankara: Kültür Bakanlığı.





19. Yüzyıl Azerbaycan Mersiye Edebiyatında Toplumsal Bellek: Kenzü'l-Mesâib Örneği

- Kumri Tacir-i Derbendi, Muhammed Tağı. 2001. *Kenzü'l Meseib: Kolliyat-i Divan-i Kumri*. Hazırlayan: Sirius Kameri. Tebriz: Fahri Azer.
- Mehr News Ajansı. “Dağıstan Cumhuriyetinde Derbend şehrinde, Fars şair Kumri Derbendi’nin mezarı açıldı.”. Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <https://www.mehrnews.com/news/> (Erişim tarihi:27.03.2022).
- Mirsadeki, Meymenet. 2010. *Vaje-name Honer-i Şairi: Ferheng-i Tefsili istilahat-i Fen Şiir ve Sebk-ha ve Mektebhay-i An*. [Şiir sanatı sözlüğü: şiirin teknik terimlerinin, üsluplarının ve okullarının ayrıntılı sözlüğü]. Tahran: Mehnaz.
- Namazova, Nurana. 2019. “Qumri Derbendi”. *Ens.az Ensiklopediya*. (Karataş, Muzaffer 2021’den. Mirza Muhammed Naki (Kumri)’nin Kenzü’l Meseib’i Üzerine. *Mecmua* 6(11): 119-134).
- Şişman, Rabia Şenay. 2019. “Ayrılık Temi Ekseninde Öncelenen Dil Öğelerinin Stilistik Kullanımlar: Kumrî Örneği”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 90: 116.
- Toprak, M. F. 1990. *Endülüs Şiirinde Mersiye*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

